

Név — nyelv — múlt

1. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* első kötetének megjelenése még azok számára is nyilvánvalóvá tette a hazai magyar nyelvtörténeti kutatások rendkívüli jelentőségét, akik addig mit sem vagy keveset tudtak róla, vagy értékét kellőképpen nem ismerték fel. Utolérte és beteljesedett rajta a nagy művek sorsa: tárgyköréről és alkotójáról egy csapásra szélesebb körben és többet ismertetett meg, mint amennyit egy egész megelőző emberöltőnyi időben közvéleményünk tudomásul vett a hazai magyar nyelvtudomány ez ágának műveléséről és eredményeiről. Nem volna szükséges tehát egyébre is hivatkozni, e tudományos teljesítmény egymagában is meggyőzően bizonyíthatná, hogy a kolozsvári magyar nyelvészeti iskola egyik legjelentékenyebb meghatározó vonását a nyelvtörténetben felmutatott eredményei rajzolják ki. De épp a Tár ébresztette széles körű érdeklődés kívánja meg, hogy a hazai nyelvtudománynak arról az ágáról, amelyet e mű oly reprezentatíven képvisel, bővebben is szóljunk, különös tekintettel azokra a problémákra és eredményekre, amelyekben a hazai kutatások egyetemesebb vonatkozásban is iránymutatóknak bizonyultak.

A nyelv változásaival, a nyelvelődés törvényszerűségeivel foglalkozó történeti magyar nyelvtudománynak már a múlt század végétől jeles művelői voltak Kolozsváron. Egyetemen a magyar és finnugor nyelvtudomány professzora 1886—1893 között az a Szinnyi József volt, akinek összehasonlító finnugor hang- és alaktana, a Halotti Beszédhez fűzött nyelvtörténeti magyarázatai sok évtizeden át a legalapvetőbb kézikönyvek szerepét töltötték be e tudományszakokban. Az itt töltött tanári éveknél nyilván nagy szerepe volt abban, hogy Szinnyi — az elsők között — behatóan foglalkozott a magyar nyelvben meghonosodott román kölcsönszavakkal is. Az egyetemi katedrán őt követő Halász Ignác (1893—1901) és Szilasi Móric (1902—1905) nyelvünk legkorábbi múltjának és nyelvrokonainak volt nagy érdemű kutatója. A magyar nyelvtörténetnek mindmáig legkimagaslóbb alakja, az európai nyelvtudósok legnagyobbjai közé tartozó Gombocz Zoltán pedig 1914-től 1920-ig tanított itt. Gombocz a nagy hírű Eötvös-kollégiumtól válik meg, amikor Kolozsvárra jön, távozásakor pedig budapesti egyetemi katedrát foglal el. A Kolozsváron töltött öt egyetemi év azonban nem vidéki kitérő pályáján, hanem épp nyelvtörténeti munkásságának vonatkozásában az elindulás fontos állomása. Főműve, a *Magyar Etymológiai Szótár* első füzeté a kolozsvári egyetemre való kinevezésének évében jelenik meg, és itt kezdi meg magyar nyelvtörténeti előadásait, amelyekből legértékesebb művei közé sorolt történeti nyelvtanának kötetei nőnek ki.

Sajátos tematikájukban azonban valójában akkor bontakoznak ki a nyelvtörténeti kutatások nálunk, amikor olyan hazai kutatóra találunk, akit mindenekelőtt a szülőföld múltja érdekel szenvedélyesen. Szabó T. Attila önvallomásában is megerősíti azt, amiről művei hosszú sora tanúskodik: „...engem kora kezdettől tudatos célszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebről a mindenkori közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekelték [...] egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezetem népi társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb meg újabb lépések megtételét jelentette [...] úgy, azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldásában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálni.” (*Anyanyelvünk életéből*, 12—13.)

Átfogó, a népi-társadalmi múlt minden területére kiterjedő érdeklődése a harmincas évektől kezdve sokféle irányból gyűrűzik későbbi legfőbb munkaterülete, a magyar nyelv erdélyi múltjának kutatása felé. A régi erdélyi irodalom feledésbe merült alkotói és alkotásai, középkori népköltészetünk virágénekei, a néprajzi hagyományok, a népiség- és településtörténet vizsgálata felől érkezik el történeti érdeklődésének első nyelvtudományi tárgyához: a helynevekhez. A földrajzi, társadalmi, néplélektani és nyelvi történelem e közös produktumai a legmegfelelőbb tápot nyújtják a komplex vizsgálódásra, s ugyanakkor bevezetik a levéltári búvárlatba is, mely a múlt eleve átélésének képességével ajándékozta meg, és kifejleszti konkrét, hiteles nyelvi anyagon alapuló valóságát. A pályakezdés sokoldalúsága, a szülőföld iránti egyetemes érdeklődés meg a levéltári kutatásban a múlttal való közvetlen találkozás lehetősége és élménye meghatározó erejű Szabó

T. Attila és a hosszú ideig egyedül és legfőképpen általa képviselt hazai magyar történeti nyelvtudomány sajátos koncepciójára és fejlődésére nézve.

A kezdő kutató szerteágazó társadalomtudományi érdeklődése szerencsésen nő át azzá a módszertani elvvé az érett nyelvtudósnál, hogy a nyelv és a nyelvet beszélő ember szétválaszthatatlan, és a nyelv múltjába behatolni nemcsak önmagáért érdemes, hanem a művelődéstörténetnek azokért a gazdag tanulságaiért is, amelyek a nyelvi jelenségek történetének háttérében feltárulnak. Nem véletlen tehát, hanem ennek az ember- és társadalomközpontú nyelvtudományi koncepciónak az egyenes következménye, hogy mindvégig a szókincstörténet marad kedvenc munkaterülete. A nyelvi rendszer önmozgásánál jobban érdekli a hajdani történelmi-társadalmi lét közvetlen önvivő ereje, „a szó és az ember” kapcsolata. Ennek köszönhetően nemcsak seregnyi élő és kihalt szónak és szólásnak a történetét írta meg, személy- és földrajzi nevek ma már érthetetlen alapszavát magyarázta és fejtette meg, de ezzel párhuzamosan az erdélyi népi élet számos régi elemére, egykori mesterségekre, gazdasági, hivatali és céhéletbeli hajdani állapotokra meg a történeti múlt számtalan más részletére vetített fényt. (Csak egyetlen konkrét példát említünk itt: a magyar felező számnevek, pl. *másfél, harmadfél, negyedfél* stb. vizsgálata során egy sajátos, feltehetően igen ősi számolómódot következtetett ki.) A társadalmi és nyelvi jelenségek közti összefüggéseket feltáró vizsgálati eljárás mód a modern nyelvtudományban szociolingvisztika elnevezést kapott. Ezt a műsört használva, a hazai nyelvtörténeti vizsgálódások egyik jellemző jegyének a *szókincstörténet szociolingvisztikai kutatását* tekinthetjük.

További jellegzetességei az erdélyi levéltárakban rejlő hatalmas nyelvtörténeti anyag értékének és értékesítési lehetőségeinek felismeréséből fakadnak. A magyar nyelvű írásbeliség erőre kapása a hivatali meg magánéletben az erdélyi fejedelemiség idején a XVI. századtól kezdve pazar bőségű, a nyelvi kutatás számára új és kiaknázatlan anyagot kínál az erdélyi levéltárakban, és rádöbben a kutató: csakis erre támaszkodva ismerhető meg a szülőföld nyelvi múltja a maga valóságában. *A közvetlen forráskutatás, a nyelvtörténeti forrásanyag nagy bőségben való feltárása emelkedik tehát elsőrendű feladattá. A kutatói gyakorlat azonban ebből is olyan módszerbeli elvet kristályosít ki, amely nemcsak alkalmazójának tudói egyéniségét határozza meg: egy egész kutatási irányzatnak válik alapjává, a kizárólagosan adatokon, a nyelvtudományi valóságon alapuló szemléletet.*

Szükségesnek látszik itt röviden kitérni arra, hogyan ítélendő meg ez a szemlélet és kutatói magatartás a modern nyelvtudomány mai szemszögéből, annál is inkább, mivel hozzáértők és még inkább hozzá nem értők szemében egy időben pozitivistának tűnt vagy tűnhetett. A modern nyelvtudományt kiformáló újabb nyelvelméleti irányzatok — bár elsőrendűen a nyelv szinkron vizsgálatának szolgálatába állanak — az utóbbi évtizedekben termékeny hatással voltak a nyelv diakronikus, történeti kutatására is. Így például a rendszerszemléletnek a történeti nyelvvizsgálatokba való behatolása óta fontos módszertani alapelvvé vált az, hogy a nyelvi változásokat a nyelvállapot összefüggéseinek a talaján kell szemlélni, hogy valamely nyelvállapot beható és részletekbe menő ismerete nélkül nem magyarázhatók meg azok a változások, amelyek egy adott nyelvállapot talaján indulnak meg. Egy másik, a korszerű diakronikus nyelvvizsgálattal szemben támasztott és nyomatékosan hangoztatott igény az, hogy ne korlátozódjék a változás tényeinek a megállapítására, hanem tárja fel lefolyásuk módját, sőt lehetséges okait is. Nos, mindezeknek a jogos igényeknek elsőrendű és nélkülözhetetlen alapfeltétele a nyelv különböző történeti állapotainak minél több részletre kiterjedő — úgy is mondhatnók: minél hitelesebb és sűrűbb adatolású — ismerete. Ma tehát már nem hangzik paradoxonnak, hogy a modern nyelvtudomány szellemében megújuló nyelvtörténetnek a rossz csengésű pozitivistá nyelvészetenél is részletesebb anyagismeretre, a történeti adatok minél teljesebb, mentől folyamatosabb sorozatára van szüksége ahhoz, hogy a nyelvi változások oksági összefüggéseinek komplexitását és lefolyásuk módját is feltárhassa. Az adatfeltárást sohasem öncélként, hanem a múlt nyelvi összefüggéseit életesebb, valósabb megvilágításba állító eszközként kezelő kutató kezében az ilyen módszer nem válik pozitivistává, ellenkezőleg: biztosítéka az így nyert eredmények megbízhatóságának és maradandóságának.

Az eddig említettek mellett a nyelvtörténet hazai kutatásának még egy igen jellemző vonását kell kiemelnünk, nevezetesen a *szülőföldhöz, a hazai tájhoz, az itt élő népekhez fűződő szoros, szerves kapcsolatát*. E vonatkozásban fentebb idéztük Szabó T. Attilát, aki a maga elé tűzött legfőbb tudományos célt: a szülőföld nyelvi múltjának felderítését a születési és nevelési szűkebb körből (Dés, Kolozsvár, Zilah, Nagyenyed) kiindulva, munkásságának előrehaladásával egyre szélesülő körben, a legtöbb erdélyi tájegységre kiterjesztve valószínűsítette meg. Az Erdély egyes vidékeire lokalizálható gazdag történeti anyag feltárása a levéltári forrásokból már

korán lehetőséget nyújtott arra, hogy a nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi szempont Szabó T. Attila tanulmányaiban egybeötvöződjék. Így vált úttörőjévé és egyik legelső tudatos művelőjévé egy új tudomány: a nyelvjárástörténeti kutatásoknak. A nyelvjárástörténet — legalábbis e néven számon tartva, önállóan — a magyar nyelvtudomány újabb, alig néhány évtizedre visszatekintő, módszereiben is most formálódó ága. A romániai magyar nyelvjárások és a magyar nyelv erdélyi múltjának feltárásában egyidejűleg vállalt feladatok Szabó T. Attilát azonban már jóval korábban arra a — tételesen csak a legújabb időkben hangoztatott — felismerésre vezették, hogy a nyelvtörténet lényegében a nyelvjárások története, a fejlődés egy adott szakaszán túl pedig az irodalmi nyelv és a nyelvjárások történetének ötvözeté. Az ő ilyen jellegű tanulmányai egyetemesebb vonatkozásban is módszerformáló példák, és teljes jogot adnak arra, hogy a hazai nyelvtörténeti kutatásokat a *történeti nyelvföldrajz úttörőjeként* tartsuk számon. Ezt a belső árnyaltságú, nyelvjárástörténeti és irodalmi nyelv-történeti megosztottságú szemléletet és módszert követi a hasonló területen is dolgozó kutatók következő nemzedéke (Szabó Zoltán, Kósa Ferenc, B. Gergely Piroska), akiket a magyar nyelv irodalmi nyelv-változatának kialakulása és fejlődésmenete, illetőleg e folyamat hangtani, grammatikai, stílusbeli összetevői foglalkoztatnak.

Az Erdély területén egyúttől népek, különösképpen pedig a román—magyar *nyelvi kapcsolatok történeti múltjának feltárása* az a másik nagy jelentőségű munkaterület, amelyen hazai magyar nyelvtudományunk rendkívül fontos eredményekkel dicsekedhet. Az elvégzendő feladat nagyságára és fontosságára való tekintettel Szabó T. Attila vezetésével az ötvenes évek végén munkaközösség alakult (tagjai: B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Szabó Zoltán, Vámszer Márta és Zsemlyei János), és a Babeş—Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszéke tudományos tervfeladatai közé iktatta a *magyar nyelv román kölcsönszavainak történeti vizsgálatát*. Több mint egy évtizednyi munkával elkészült — de sajnos, még ma is kéziratban vár a megjelenésre — *A magyar nyelv feudálizmuskori román kölcsönszavai* című szótörténeti monográfia, mely okleveles és nyomtatott (irodalmi és szótári) forrásokból gyűjtött anyag alapján közel ezer román kölcsönszónak, illetve szócsaládjának az életét mutatja be a XV. századtól a múlt század közepéig nemcsak adattári szerkesztésben, hanem szótörténeti magyarázatokban, valamint olyan tanulmányokban, amelyek a következő fontos kérdésekre adnak választ: mikor és milyen okok közrejátszása folytán kerültek be román kölcsönelemek a magyar nyelvbe, mi volt a szókölcsonzés gazdasági-társadalmi háttere, hogyan alakult a kölcsönszók élete az átvevő magyar nyelvben, az egyes szóknak milyen alak- és jelentésváltozatai, szócsaládjai fejlődtek, milyen földrajzi elterjedésben és stílus-szinten voltak járatosak stb. Azok a szófaj- és egyéb közlemények, amelyek a munkálatok során Szabó T. Attilától, illetve munkatársaitól megjelentek, arról tanúsítanak, hogy e nagyarányú munkálat a szókölcsonzés vizsgálatát elméleti-módszertani szempontból is továbbfejlesztette, mielőbbi megjelentetése tehát mind a román, mind a magyar nyelvtudomány, mind pedig a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának általánosabb szempontjából igen fontos és sürgető volna.

A hazai nyelvtörténeti kutatásoknak mindezek az említett törekvései, a megvalósításukra irányuló munkálatok során kiforrott elméleti és módszertani újítások, az egyéni munkatéljesítményként szinte hihetetlenül gazdag történeti adatanyag felgyülemelése elérkezetté tette egy olyan szintézis létrehozását, mint az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Értékelésére és méltatására nem szükséges itt ismételtlen kitérni. (Első kötetének megjelenése alkalmából számos hazai és külföldi recenzión kívül a *Korunk* 1975. 7. száma is ismertette.) Jelentőségének érzékeltetése céljából mindössze arra kívánunk emlékeztetni, hogy rendszeres magyar nyelvtörténeti kutatás csak azóta van, amióta az első magyar nyelvtörténeti szótár a múlt század végén elkészült. Túlzás nélkül állítható, hogy a nyelvtörténeti szótárnak attól az új típusától, amelyet a Tár képvisel, a kutatás legalább ugyanilyen mértékű fellendülését várhatjuk. Az eddigi nyelvtörténeti szótárakénál többszörösen gazdagabb adatanyaga, a nyelvföldrajzi és nyelvszociológiai, valamint stílus-szintbeli vizsgálatokat is lehetővé tevő közlésmódja, az adatanyag mai nyelvvel szinte érintkező időhatárig való kiterjesztése, a szócsaládok teljes közlése, a román, német, latin szókölcsonzések teljes számbavételének igénye stb. előrevetíti a szótár jelentőségét a nyelvtörténet minden ágának továbbfejlesztésében, a nyelvjárástörténet és az irodalmi nyelv történetének kibontakozásában, sőt rendkívül sokrétű történeti információs tartalma folytán a társadalomtudományok számára forrásértékű.

2. Személyi vonatkozások miatt is, de még inkább e nyelvtudományi ágak érintkezését véve tekintetbe, a következőkben a hazai magyar névtudományi munkásság jellegzetességeit vizsgáljuk.

A névtudományak a kolozsvári nyelvész körökben már régóta erős hagyományai vannak. Román nyelvtudományi vonatkozásban N. Drăganu, E. Petrovici, Ș. Pașca onomasztikai tevékenysége nyomán a kolozsvári Nyelvészeti Intézet a harmincas években az onomasztikai kutatásokban már központi szerepet töltött be, s ennek hagyományai ma továbbfejlődően vannak (nem véletlen, hogy az országos névtani szimpozionokat következetesen itt rendezik meg).

Magyar nyelvtudományi vonatkozásban elismert tudománytörténeti tény, hogy a névtant az elsők között önálló stúdiummá fejlesztő magyar nyelvészek körében fontos szerep jut a kolozsvári nyelvésziskola tagjainak az 1930—1940-es években.

A korszerű magyar helynévgyűjtés elindításában, szempontjainak és módszereinek kidolgozásában Szabó T. Attila programhirdető tanulmánya (*A helynévgyűjtés jelentősége és módszere*, 1934) egy azóta felvirágozott tudományágat indított útjára. Az elsők között ismerte fel és hangsúlyozta a helynevek vizsgálatából levezethető sokrétű tanulságok számos tudományágban hasznosítható voltát, és nyelvtudományi tevékenységének első lépéseitől kezdve — mint erre már utaltunk — a legutóbbi időkig a jelenkori, de még inkább a történeti helynévanyag gyűjtése és tanulmányozása munkásságában állandó lényeges vonulat maradt. A szülőföld vonzása itt is érvényesült: sorozatban tette közzé számos erdélyi tájegység magyar és román helynévanyagát, s ezek a helynévi adatközlő tájmonográfiák nemcsak elsők a magyar onomasztikában, hanem módszerük is maradandónak bizonyult.

A helynévhasználat térbeli és időbeli különbségeit tükröző gazdag levéltári forrásanyag kiaknázása és megváltása a helynevek százainak megfejtséhez és magyarosításához, a nyelvi érintkezés, a román—magyar nyelvi kölcsönhatás számos érdekes vetületének felfedezéséhez segíti hozzá. E tanulmányok így számottevően hozzájárulnak a *helynévtörténet elvi-módszertani alapjainak továbbfejlesztéséhez*.

Páratlan gazdagságú, félmilliónál több adatot tartalmazó magyar és román történeti helynévgyűjteményéből kiadványsorozatra telnek. Tudományos értékét, melyet a magyar és a román nyelvtudomány számára egyaránt képvisel, sejtetik a Szótörténeti Tárba beledolgozott töredékei.

A jelenkori magyar helynévanyag felmérésével azonban még jobbra adós nyelvtudományunk. Sokat tett e téren Szabó T. Attilán kívül a fiatalon elhunyt munkatárs, Gergely Béla, továbbá Gállfy Mózes és Márton Gyula. Az újabb kutatónemzedék körében viszont nagyon kevés az ez irányban munkálkodó kéz. Nagyobb arányú gyűjtés csak Udvarhely vidékén történt az utóbbi időben (Tibád Levente).

A magyar személynevek vizsgálata valamivel később, de szintén történeti alapon indul el nálunk. A személynevek és helynevek kapcsolatán, a művelődéstörténeti tanulságokkal szolgáló mesterség- és foglalkozásneveken és családnév-etimológiákon át terelődik Szabó T. Attila figyelme mindinkább az erdélyi régiség becenévállományára, melynek vizsgálata során ismét jelentős elméleti eredmény is születik: a magyar becézőnevek első következetes nyelvi rendszerezése.

A leíró személynévvizsgálat eredményekben és módszerbeli kiforrottságban is hosszú ideig a történeti névkutatás mögött maradt. Épp a kolozsvári iskola tagjaié az érdem, hogy a negyvenes években megjelent személynév-tanulmányokkal Gállfy Mózes, Márton Gyula, Nagy Jenő kimozdítják a leíró magyar személynévvizsgálatot pangó helyzetéből, és olyan új vizsgálati szempontok érvényesítésére nyújtanak példát, mint a személynevek funkciójának, hangulati értékének, a névtípusok társadalmi vetületének stb. tanulmányozása.

A kutatók következő nemzedéke már rátér az összefüggő nagyobb területek személynévállományának összegyűjtésére és tanulmányozására. Nem kétséges ugyanis, hogy a magyar személynévtípusok összefoglaló áttekintése felé — mellyel adós még névtudományunk — az út az egyes nyelvjárási, néprajzi egységek névanyagának tanulmányozásán át vezet. De a leíró névvizsgálat — ma még sok tekintetben kiforratlan — elvi, módszertani megalapozása csak az ilyen mérvű kutatásoktól várható. E sorok írója — részben saját kutatásai alapján is — úgy véli, hogy a rendszerszerű és funkcionális nyelvszemlélet alkalmazásával, valamint a név nyelvi alkatának árnyaltabb tanulmányozásával fejleszthető tovább eredményesen és korszerű szinten a leíró névtan.

A hazai magyar személynévi tájmonográfiák közül elkészült és részben meg is jelent a kalotaszegi család- és ragadványnevek monográfiája (B. Gergely Piroška), előkészületben van a havasalji magyar személynevek (K. József Magda), és nagyobb mérvű gyűjtés történt a Nyárádmentén, Szatmár megyében, valamint a Közép-Szamos vidékén (Kirsch Lajos, Lovas János, Kui János). Jelentékeny személynévanyag gyűjtés össze Erdély különböző elszórt pontjairól a magyar szakos hallgatók — főként Márton Gyula irányításával készült — személynévi államvizsgadolgozataiból. Így talán már nincs messze az az idő, amikor gondolni lehet egy erdélyi magyar személynévszótár megszerkesztésére is.